

Special Issue- March 2019

ISSN No. 2319 - 5908

An International Multidisciplinary Refereed Research Quarterly Journal

शोध संदर्श

SHODH SANDARSH

शिक्षा, साहित्य, इतिहास, कला, संस्कृति, विज्ञान, वाणिज्य आदि

Chief Editor

Dr. V.K. Pandey

Editor :

Dr. V.K. Mishra

Dr. V.P. Tiwari

विशेषांक

विविध ज्ञान - विज्ञान - विषय का मन्थन एवं विमर्श ।
नव - उन्मेषी दशा - दिशा से भरा 'शोध - सन्दर्श' ॥

अनुक्रमणिका

Sr. No	Name of Research Scholar	Title of Paper	Page no.
61	वाघेला सचिनकुमार अशोकभाई	बरवाला (घेला शाह) सत्याग्रह: एक ऐतिहासिक अध्ययन	190
62	डॉ. विकास सुदाम येलमार	वारकरी संप्रदायाचे पाईक ते मार्क्सवादाचे समर्थक : डॉ. क्रांतिसिंह नाना पाटील	192
63	हर्षदा कांबळे	भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढ्यातील काही अज्ञात स्त्रियांचे योगदान	194
64	कु. सृष्टी संजय चाळके	महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य पूर्व काळातील ब्रिटीश विरोधी उठाव	196
65	प्रा. सौ. संयोगिता शिरीष सासने	"भारताचे पोलादी पुरुष - सरदार वल्लभभाई पटेल"	198
66	प्रा. यशवंत हरताळे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक व सामाजिक चळवळीतील स्थान.	202
67	सिध्दनाथ मधूकर गाडे	कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन यांची स्वातंत्र्य चळवळीतील कामगिरी	204
68	श्री. ठोकळे शरद तानाजी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय शेती	206
69	गामणे हेमा गजानन	"प्रा. वि. गो. विजापूरकर यांचे कांतिकार्य	207
70	DR. PRABHAVATI A.PATIL	THE UNSUNG HEROISM OF MADAM BHIKHAJI CAMA	210
71	Dr. Dhanaji Baburao Masal	REBELLIOUS FEMALE SOCIAL REFORMER - PANDITA RAMABAI	213
72	डॉ. आरिफ शौकत महात	राष्ट्र निर्माण में "राष्ट्रीय-सांस्कृतिक काव्यधारा" की भूमिका	217
73	प्रा. अनिल दत्तात्रय कोकाटे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी व जलधोरण	219
74	Dr. Leelawati Arvind Patil	Rabindranath Tagore's Views on Nationalism: A Perspective	221
75	डॉ. प्रा. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे	शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे : शिक्षणाचा दिपस्तंभ	223
76	Mr. Chobe Nagnath Mahadev	Non-cooperation Movement and Freedom Struggle	225
77	Mr. Bhimashankar M. Birajdar	'Green Ideology of Mahatma Gandhi in Environmental Movements in India: An Environmental History Perspective'	228
78	Dr. S. Y. Hongekar	शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्य	232

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे : शिक्षणाचा दिपस्तंभ

डॉ. प्रा. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे
श्री. स्वामी विवेकानंद संस्था, कोल्हापूर

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर चे संकल्पक संस्थापक कार्याध्यक्ष शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे उर्फ गोविंद ज्ञानोजी साळुंखे होय. सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यातील रामापूर या छोट्या खेड्यात परमपूज्य बापूजी ९ जून १९१५ रोजी या महापुरुषाचा जन्म झाला. बालपणीच मातृ-पितृ छत्र हरपले. पण या महापुरुषाने निराधारांना आधार देऊन, बहुजनांच्या शिक्षणाचे दालन खुले करून, आपले संपूर्ण जीवन व्यतीत केलं.

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार हे ब्रीद वाक्य म्हणजेच बापूजींच्या आदर्श चरित्राचे आणि सुसंस्कार मनाचे प्रतिक आहे. सुसंस्कार म्हणजे मानवी आत्मा. त्यामुळे हा आत्मा संस्कारशील बनवण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार महत्त्वाचा आहे. चांगल्या गोष्टी आत्मसात करणे म्हणजे सुसंस्कार होय. बापूजींच्या या ब्रीद वाक्यावरून त्यांची दूरदृष्टी आणि एकविसाव्या शतकाकडील वाटचाल लक्षात येते. शतकानुशतके दारिद्र्य आणि अज्ञानाच्या अंधळारात चाचपडणाऱ्या या बंधू-भगिनींच्या घरा-घरात ज्ञानाचा दीप प्रज्वलीत करून अज्ञानाचा भयाण अंधकार नष्ट करून सुसंस्काराचा ज्ञानभास्कर याने त्यांचे जीवन प्रकाशमय होईल. यासाठीच शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी रोजी-रोटीला महाग झालेल्या दुर्गम-डोंगरी भागात मातीतच पिढ्यान् पिढ्या खपणाऱ्या शेतकरी-शेतमजूरांच्या मुला-मुलांसाठी, बहुजन भूमी पुत्रांच्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठी, आदिवासी, निरक्षित ग्रामीण भागातील बहुजन गरीब कुटुंबातील मुले-मुली, मध्यमवर्गीय आणि मागासवर्गीय मुला-मुलींना शिक्षण मिळावे हाच उद्देश समोर ठेवून १९५५ मध्ये श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली. तर त्यांनी शिक्षणप्रसारासाठी आदिवासी, डोंगरी, दुष्काळी क्षेत्र हे कार्यक्षेत्र निवडले.

श्री. आर. डी. पाटील यांनी सर्वप्रथम गोविंदरावांचे 'बापूजी' असे नामविधान केले. आणि तेव्हापासून त्यांना सर्वजण बापूजी म्हणून ओळखू लागले. १९६४ साली कोल्हापूर येथे विवेकानंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. बापूजींचे शैक्षणिक कार्य कष्टाचे, तळमळीचे आणि जिद्दीचे होते. गीता, ज्ञानेश्वरी, विवेकानंदचे वाङ्मय आणि गांधीवाद यांच्या विचारांचा त्यांच्या बालपणी व तरुणपणी प्रभाव पडला. त्यांनी ते आचार-विचार आचरणात आणले. इथूनच त्यांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाची जडण-घडण झाली. आपण जसे सुसंस्कारातून घडलो तसेच आजच्या तरुणांनी घडायला हवे म्हणून त्यांनी ज्ञान, विज्ञानाबरोबर सुसंस्काराचे बीज रुजविण्यासाठी प्रयत्न केला. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी बहुजन समाजापर्यंत शिक्षणाची गंगा नेण्याचा प्रयत्न केला. विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या पायावर उभे राहून शिक्षण घ्यावे यासाठी 'कमवा आणि शिका' ही योजना प्रत्यक्षात आणली. पण बापूजींनी याच्यापुढे जाऊन शिक्षणाला अध्यात्माची जोड दिली. ज्ञान हे पवित्र आहे त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात अध्यात्माचा पाया बळकट असेल तरच समाज निकोप बनेल. याच जाणिवेनून त्यांनी स्वामी विवेकानंदचे नाव संस्थेला दिले. स्वामी विवेकानंद यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा झेंडा अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशात फडकाविला. त्या पाठीमागे त्यांची संन्यावृत्ती, त्याग, विवेक, ज्ञान आणि निष्कलंक चारित्र्य यांची चैतन्य देणारी प्रेरणा होती.

समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणायचे असेल तर सुसंस्कारी शिक्षणप्रसार होणे महत्त्वाचे आहे हे त्यांनी जाणले. सत्य, प्रेम, चारित्र्य, निष्ठा, आचार-विचार यातील सुसंगती, सेवा, त्याग या जीवनातील सर्वश्रेष्ठ अशा नैतिक मुल्यांचे आचरण करूनच मनुष्यामध्ये खऱ्या अर्थाने मनुष्यत्व येईल अशी पूज्य बापूजींची श्रद्धा होती. विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या संस्कृती केंद्रासाठी त्यांनी रचलेल्या प्रार्थनामध्ये रामकृष्ण, ख्रिस्त, बुद्ध व रहिम इत्यादी अन्य धर्मातील संस्थापकांनाही त्यांनी महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. 'मानव्याचे अधिष्ठान ईशतत्व दर्शन' या प्रार्थनेमधील ओळीमधून कै. बापूजींच्या मनातील शिक्षणातील सुसंस्कार म्हणजे काय ते लक्षात आल्यावाचून रहात नाही.

बापूजी बी. ए. परीक्षा पास झाल्यानंतर सोंदूरच्या युवराजाचे राजगुरु म्हणून काम करण्याची आणि सुखासीन जीवन जगण्याची संधी बापूजींना मिळाली होती. त्यावेळी महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव बापूजींवर होता. त्यामुळे बापूजींनी सोंदूर सोडले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेऊन सन १९४२ च्या चले जाव चळवळीच्या काळात सातारा जिल्ह्यामध्ये 'प्रतिसरकार'ची स्थापना केली. यामध्ये क्रांतीसिंह नाना पाटील, जी. डी. उर्फ बापूसाहेब लाड, नाथाजी लाड, नागनाथ नायकवडी, कासेगावकर वैद्य, बर्डे मास्तर, किसन वीर, वसंतराव दादा पाटील, यशवंतराव चव्हाण असे अनेक स्वातंत्र्यवीर भूमिगत राहून स्वातंत्र्यासाठी लढा देत होते. नागनाथ नायकवडी यांच्या मार्गदर्शनाखाली बापूजींनी भूमिगत चळवळीत भाग घेऊन उल्लेखनीय असे कार्य केले. नागनाथ नायकवडी यांच्या बरोबर राहून विद्यार्थी संघटना, सेवादल संघटना व सातारा जिल्हा विद्यार्थी काँग्रेस अशा चळवळीचे कार्यही बापूजी नेटाचे चालवू लागले. भूमिगत कार्यकर्त्यांना जेथे सापडतील तिथे पकडण्याचा पोलीसांनी विडा उचललेला होता. त्यावेळी बापूजी आणि त्यांचे सहकारी क्रांतिकारक गोऱ्या इंग्रज सोल्जरच्या हातावर तुरी देऊन बेळगाव भागातून निसटले. बापूजी बॅ. नागनाथ पै आणि इतर क्रांतिकारक यांनी सभा, गुप्त बैठकी कार्यक्रमांद्वारे राष्ट्रीय उठावांचे कार्य प्रकर्षाने सुरू केले. बेळगाव, खानापूर भागात या क्रांतिकारकांनी अनेक सभा गाजवून लोकजागृतीचे महत्त्वाचे काम केले. या बापूजींच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील उठावदार कार्यामुळे भारतीय संघ शासनाने स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून सन्मानपत्र बहाल करून, तर महाराष्ट्र राज्याने भूमिगत आंदोलनातील सहभागामुळे बापूजींना सन्मानपत्र देऊन गौरविले आहे. तसेच बापूजींची सातारा जिल्हा विद्यार्थी काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली. हे सर्व करत असताना कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा सहवास त्यांना लाभला. कर्मवीर आणणांच्या कार्याकडे ते आकर्षित झाले आणि रयत शिक्षण संस्थेत शिक्षक म्हणून काम करू लागले.

बापूजींचे व्यक्तिमत्व हे बहुमुखी होते. ते प्रेमळ स्वभावाचे होते. संस्थेतील कोणताही सेवक त्यांना खालच्या पातळीवर वाटला नाही. सर्वांना ते एकसमान वागणूक देत असत. तसेच कोणाही सत्ताधारी किंवा धनवंताकडे लाचारी पत्करली नाही. ते स्वतः स्वाभिमानाने आणि अभिमान बाळगून माणूस म्हणून साध्या पातळीवरच वावरत. बापूजींचे व्यक्तिमत्व शुद्ध चारित्र्य आणि बुद्धिमान या दोन्हीचा दुर्मिळ समन्वय झालेला दिसतो. त्यांच्याकडे प्रज्ञा आणि परिश्रम करण्याची जिद्द असल्यामुळे त्यांनी आपल्याबरोबर अनेक शिक्षकांना पुढे नेले. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या, कामकऱ्यांच्या दारापर्यंत शिक्षणाची ज्ञानगंगा पोहचविण्याचे आणि अंधारात खितपत पडलेल्या बहुजन समाजातील तरुणांना एकत्र करून भविष्याकडे घेऊन जाणारे उत्तमोत्तम मार्ग दाखविणाऱ्या, दुर्गम प्रदेशात पायी जाणे शक्य नाही अशा दुर्गम प्रदेशात त्यांनी ज्ञानाची गंगोत्री वाहून नेली. विद्यार्थ्यांसंबंधी विचार करताना बापूजी साळुंखे म्हणतात, "कॉलेजचे विद्यार्थी सामान्य विद्यार्थी नाहीत ते विश्वविद्यालयाचे विद्यार्थी आहेत. विश्वाप्रमाणे त्यांची मते व्यापक व विशाल बनली पाहिजेत. त्यांनी समाजजीवनातील थोड्या थोड्या शोषण टिकविले पाहिजे, वाढविले पाहिजे. आदरणीय ठेवले पाहिजे. तत्प्रवृत्ती व

